

ประวัติพระบิดาแห่งการสหกรณ์ไทย

พระราชารวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ๑ และจอมมารดาเลียม (เล็ก) ประสูติเมื่อวันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรงกับวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๙ มีพระนามว่า พระองค์เจ้ารัชนิแจ่มจรัส (ต้นสกุล “รัชนิ”) ทรงมีเจ้าพี่ผู้ร่วมจอมมารดาเดียวกันพระองค์หนึ่ง พระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงภัททาวดีศรีราชธิดา แต่สิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชันษาได้ ๒๘ ปี

พระองค์เจ้ารัชนิแจ่มจรัส ได้ทรงร่ำเรียนหนังสือตั้งแต่เยาว์พระชันษา ทรงมีความสนพระทัยและมีสติปัญญา สามารถมาก เพราะปรากฏว่าทรงศึกษาถึงขั้น “อ่านออกเขียนได้” อย่างรวดเร็ว ยิ่งกว่านั้น เมื่อพระองค์มีพระชันษาได้ ๕ ขวบเท่านั้น ก็ใฝ่พระทัยค้นหาเอาโครงกลอนมาอ่านตลอดจนร้อยแก้ว เรื่องที่ได้รับความนิยมกันอยู่ในสมัยนั้น เช่น เรื่องอิเหนา รามเกียรติ์ สามก๊ก และเรื่องจีนอื่นๆ นอกจากนั้นยัง ได้ทรงศึกษาหนังสือขอมด้วย โดยทรงศึกษาจากเจ้าพี่ผู้มีพระชันษาแก่กว่า ๕ ปี อิทธิพลของหนังสือขอม แผ่ซ่านทั่วไปในวงวรรณกรรมของไทยแทบทุกแห่ง ดังนั้น เมื่อพระองค์เจ้ารัชนิแจ่มจรัสและเจ้าพี่อ่านและ เขียนได้ครั้งแรก ความทราบถึงพระกรรณของพระราชวังบวรฯ ผู้เป็นพระบิดาก็ไม่ทรงเชื่อ เพราะ เจ้าพระทัยว่า ไม่น่าจะเป็นไปได้ที่พระธิดาและพระโอรสซึ่งมีพระชันษาเพียงเท่านั้นจะทรงอ่านหนังสือขอมได้ จริง โดยเฉพาะพระโอรสนั้นพระชันษาน้อย ขนาดหนังสือไทยก็ควรที่จะอ่านและเขียนไม่ได้ด้วยซ้ำไป พระบิดา จึงทรงใคร่จะทดลองด้วยการโปรดฯ ให้เฝ้าโดยไม่แจ้งพระประสงค์ให้ทราบล่วงหน้า และประทานหนังสือ ขอมอันเป็นคัมภีร์โบราณให้ทดลองอ่าน ปรากฏว่าพระธิดาและพระโอรสสามารถอ่านได้ดังคำเล่าลือ ส่วน อัจฉริยะในขั้นต่อไปของพระองค์เจ้ารัชนิแจ่มจรัส ก็คือในขณะที่ยังมีพระชันษา ๕ ขวบนั้น ทรงสามารถแต่งโคลงกลอนได้บ้างแล้วด้วย

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ พระองค์เจ้ารัชนิแจ่มจรัสได้ทรงเข้าศึกษา ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และทรงอยู่ที่โรงเรียนเป็นประจำ เสด็จกลับวังเฉพาะวันพระ ทรงเรียนอยู่เพียงปีเศษจบการันต์ คือ จบชั้นสูงสุดใน

ประโยค ๑ และในระหว่างนี้ทรงเรียนภาษาอังกฤษควบคู่ไปด้วย และทรงเรียนจบประโยค ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงสอบไล่ได้เป็นที่ ๑ ได้รับพระราชทานหีบหนังสือเป็นรางวัล จากนั้นได้เรียนภาษาอังกฤษต่อไปจนจบหลักสูตรการเรียนของโรงเรียนสวนกุหลาบ เมื่อทรงสำเร็จวิชาการโรงเรียนสวนกุหลาบแล้ว พระชันษายังน้อยเกินกว่าที่จะรับราชการ จึงเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษต่อที่สำนักอื่นอีกแห่งหนึ่งจน พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เสด็จเข้ารับราชการในตำแหน่งนายเวรกระทรวงธรรมการ ขณะนั้นพระชันษา ๑๖ ปี ๓ เดือน ต่อมาได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการ ในพ.ศ. ๒๔๓๘ ทั้งได้ทรงรับหน้าที่พิเศษเป็นข้าหลวงสอบไล่วิชาหนังสือไทยด้วย และทรงเป็นกรรมการพิเศษร่างพระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่งอีกหน้าที่หนึ่งขณะที่ทรงรับราชการอยู่กระทรวงธรรมการ ๒ ปีเศษนั้น พระองค์มิได้ทรงฝึกใฝ่อยู่แต่หน้าที่ราชการประจำอย่างเดียว ยังสนพระทัยที่จะแสวงหาความรู้ทางภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอยู่มิได้ขาดอีกด้วย โดยทรงกระทำพระองค์สนิทชิดชอบกับที่ปรึกษากระทรวงและข้าราชการอื่นๆ ที่เป็นชาวอังกฤษ ทั้งในเวลาราชการและนอกเวลาราชการ ความพยายามเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งเพิ่มพูนความรู้ทางภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีที่สุดทั้งสิ้น จนทำให้พระองค์ทรงคุ้นกับขนบธรรมเนียมและตรรกษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว ด้วยเหตุนี้จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนีจากกระทรวงธรรมการมาเป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ในที่สุดพระองค์ท่านก็กลายเป็นผู้ถูกอภัยยศอย่างมากกับที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติซึ่งเป็นชาวอังกฤษ ที่ปรึกษาถึงกับทูลปรารภต่อเสนาบดีว่าควรส่งคนหนุ่มอย่างพระองค์ท่านไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษเสียพักหนึ่งก็จะได้คนดีที่สามารถใช้ในราชการ เสนาบดีทรงเห็นชอบด้วยและทรงมีพระดำริอยู่แล้ว ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ พระองค์เจ้ารัชนีทรงย้ายมามีตำแหน่งเป็นล่ามที่กระทรวงพระคลังและได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรป เมื่อวันที่ ๗ เมษายน ปีนั้น และได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จอยู่ทรงเล่าเรียนต่อในประเทศอังกฤษ ผู้ดูแลนักเรียนหลวงจัดให้ท่านไปเรียนอยู่กับแฟมิลี่ ต่อมาถึงแม้จะมีเวลาในการเตรียมพระองค์ไม่มากนัก แต่ด้วยทรงมีความวิริยะอุตสาหะและตั้งพระทัยอย่างแน่วแน่ ทำให้ทรงสามารถสอบเข้ามหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ได้ ระหว่างที่ทรงศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัย ก็ทรงกอบโกยความรู้ใส่พระองค์อยู่ตลอดเวลา แต่ทรงศึกษาอยู่เพียง ๓ เทอม ถูกเรียกตัวกลับประเทศไทย คือ ในวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ พระองค์ท่านได้เสด็จเข้ารับราชการเป็นผู้ช่วยกรมตรวจแลกรมสารบัญชี ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ทรงย้ายไปมีตำแหน่งเป็นปลัดกรมธนบัตร ซึ่งเป็นเวลาที่กระทรวงพระคลังเริ่มจะจัดพิมพ์ธนบัตรออกใช้แทนเงินกระดาษเป็นครั้งแรก พระองค์เจ้ารัชนีจึงได้รับมอบให้จัดตั้งระเบียบราชการในกรมใหม่นั้นขึ้น ได้ทรงเป็นแม่กองปรึกษากันในการคิดแบบลวดลายและสีของธนบัตรแต่ละชนิด ทรงมีส่วนในการตราพระราช

บัญญัติเงินตราสมัยนั้นการวางกฎเสนาบดีในการควบคุมธนบัตร และทรงวางหลักการบัญชี เป็นต้น ธนบัตรที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนั้นมีอัตราใบละ ๑,๐๐๐ บาท ๑๐๐ บาท ๒๐ บาท ๑๐ บาท ๕ บาท ส่วนอัตรา ๑ บาท ยังคงใช้เหรียญตรากระดาษอยู่อย่างเดิม และได้นำธนบัตรออกจำหน่ายเป็นปฐมฤกษ์เมื่อ วันเปิดกรมธนบัตรต่อจากนั้นอีก ๕ เดือน คือในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๖ พระองค์เจ้ารัชนี ก็ทรงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้แทนเจ้ากรมธนบัตร และได้ทรงย้ายไปทรงเป็นเจ้ากรมกองที่ปรึกษาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๖ เสด็จอยู่ในตำแหน่งนั้นได้ ๑๔ เดือน ในวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาปลัทธิการ ราชการในกรมศึกษาปลัทธิสมัยนั้น มีความมุ่งหมายอันสำคัญ คือ การจัดงานและการควบคุมการทำเหรียญตรากระดาษให้มีปริมาณมากพอและให้มีคุณสมบัติดีพอแก่ความต้องการของราชการ เมื่อพระองค์เจ้ารัชนีผู้เสด็จเข้าไปรับงานนี้ ทรงเป็นพระธุระแก้ไขปัญหาต่างๆ ทำให้การดำเนินงานสำเร็จเรียบร้อยตามความมุ่งหมาย และงานทั้งสิ้นที่ทรงจัดขึ้นใหม่ในกรมศึกษาปลัทธิครั้งนั้น เป็นที่ต้องพระประสงค์ของเสนาบดีเป็นอันมาก แต่พระองค์เจ้ารัชนีทรงปฏิบัติราชการแผนกนั้นอยู่ ๓ ปีเศษ ก็มี

พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระองค์เจ้ารัชนีมาเป็นอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชี เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ และทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจแลกรมสารบัญชีซึ่งเป็นกรมใหญ่และสำคัญ กรมหนึ่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ อยู่จนสิ้นรัชกาลที่ ๕ และทรงดำรงตำแหน่งเดิมนั้นต่อไปอีก ๕ ปี ในรัชกาลที่ ๖ (ภายหลังกรมตรวจแลกรมสารบัญชีเปลี่ยนชื่อเป็นกรมบัญชีกลาง)

รวมเวลาที่พระองค์เจ้ารัชนี ทรงรับราชการในรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลา ๑๗ ปี จนมีพระชันษาได้ ๓๓ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระองค์เจ้ารัชนีเป็นองคมนตรี

เนื่องด้วยพระองค์เจ้ารัชนีทรงมีพระสติปัญญาสามารถในราชการ และเป็นผู้แตกฉานทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ ตลอดจนเป็นกวีที่มีสำนวนพิเศษ ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระยศพระองค์เจ้ารัชนี เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่าพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณมุกสิกานาม ทรงศักดินา ๑๑,๐๐๐ ไร่ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระราชวังบวร

ในวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกรมบัญชาการขึ้นมีอธิบดีเป็นหัวหน้า อยู่ในสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ มีชื่อว่า “กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นอธิบดี ต่อมาได้เริ่มจัดงานสำคัญขึ้นอีกแผนกหนึ่ง ด้วยคำนึงว่าชาวนาเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการพาณิชย์ เพราะข้าวเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ แต่ชาวนามีหนี้สินมาก ทำนาได้ข้าวมาเล็กน้อยเท่าใดก็ต้องขายใช้หนี้เกือบหมด ถึงกระนั้นหนี้สินก็ยังพอกพูน กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์เห็นว่าการช่วยกู้ฐานะชาวนาให้พ้นอุปสรรค คือวิธีการจัดตั้งสหกรณ์ ซึ่งก็รวมเข้าในวิธีการส่วนหนึ่งแห่งการอุดหนุนพาณิชย์ของประเทศด้วย ส่วนงานข่าวพาณิชย์ก็เป็นงานอีกแผนกหนึ่งที่มีความมุ่งหมายที่จะรวบรวมความรู้ในกิจการทุกอย่างทางพาณิชย์และดำเนินการช่วยเหลือในพาณิชย์ของประเทศเจริญยิ่งขึ้น นอกจากงานต่างๆ ดังกล่าว ก็มีการจัดตั้งสถานจำแนกความรู้ทางพาณิชย์ โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้ความรู้แก่มหาชนผู้ริเริ่มจะกระทำการพาณิชย์ งานส่วนหนึ่งในแผนกนี้ คือ การจัดตั้งศาลาแยกธาตุ กรมพาณิชย์ฯ เห็นว่าต่อไปภายหน้า การแยกธาตุจะเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งแก่การค้าของบ้านเมือง เอกชนหรือพ่อค้าต้องอาศัยความรู้ทางการแยกธาตุมากขึ้นทุกที จึงรับกองแยกธาตุของกรมศึกษาปณฺมาขยายงานให้ใหญ่ออกไป ได้จัดหาเครื่องมือต่างๆ จนครบถ้วน และจัดให้มีเจ้าพนักงานผู้มีความรู้มาประจำมากขึ้นมีชื่อว่า “ศาลาแยกธาตุของรัฐบาล” (บัดนี้เรียกกรมวิทยาศาสตร์) และเมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ประเทศไทยประกาศสงครามกับประเทศเยอรมันและฮังการี คือ สงครามโลกครั้งที่ ๑ อธิบดีกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์สินของชาติศัตรู พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ต้องทรงรับหน้าที่นี้โดยตำแหน่งพระองค์ทรงได้รับการสรรเสริญว่า พิทักษ์ทรัพย์สินด้วยความสุจริตยุติธรรมและรอบคอบในระหว่างที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกรมขึ้นมีอธิบดีเป็นหัวหน้าราชการบางอย่างได้หยุดชะงักไปชั่วคราว เพราะอธิบดีและข้าราชการหลายคนในกรมฯ ตัดราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์สินศัตรูซึ่งต้องใช้เวลาเป็นปีๆ แต่เมื่อราชการผู้พิทักษ์ทรัพย์สิน ค่อยเรียบร้อยลงก็เริ่มแข่งขันทางการพาณิชย์ต่อไป กรมพาณิชย์ฯ ได้ขยายงานกว้างขวางออกไปอีกหลายแผนก ด้วยอธิบดีกรมพาณิชย์ฯ ทรงเห็นการณ์ไกลว่า พาณิชย์ของประเทศย่อมขยายวงกว้างออกไปทุกทีตามความเจริญของบ้านเมือง และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศแต่งตั้งกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็น “กระทรวงพาณิชย์” เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ให้อยู่ในความควบคุมของสภาเผยแพร่พาณิชย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอ

กรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นอุปนายกแห่งสภานั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณเป็นรองเสนาบดี กระทรวงพาณิชย์ ทรงมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีสภาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๓ จนถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ อันเป็นการประชุมเสนาบดีครั้งสุดท้ายในรัชกาลที่ ๖

พ.ศ. ๒๔๖๕ สภานายกแห่งสภาเผยแพร่พาณิชย์ได้มีรับสั่งให้ พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ผู้เป็นนายทะเบียนสหกรณ์พร้อมด้วยมิสเตอร์เลอเมย์ที่ปรึกษาหลวงพิจารณาพาณิชย์ และหลวงประกาศ สหกรณ์ ออกไปดูงานสหกรณ์ที่ประเทศพม่าและอินเดีย เป็นเวลา ๕ เดือนเศษ เมื่อเสด็จกลับ ทรงเขียน รายงานเสนอต่อสภานายกในเรื่องสหกรณ์แบบต่างๆ ที่เสด็จไปพิจารณา มา ทรงชี้แจงว่าสหกรณ์ในสอง ประเทศนั้นมีประเภทใดบ้าง ประเภทไหนควรจะนำมาจัดได้ในประเทศนี้ ก็ได้ทรงรายงานไว้ถี่ถ้วนตอนหนึ่งใน รายงานนั้นทรงกล่าวว่า ประเทศเราเคราะห์ดีที่จัดสหกรณ์ด้วยความรอบคอบที่สุด และจัดที่หลังประเทศอื่นๆ แทบทั่วโลก ข้อบกพร่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเรื่องสหกรณ์ เราจึงป้องกันได้ทุกทาง ด้วยทราบเยี่ยงอย่างความ บกพร่องที่เกิดขึ้นแล้ว แก่สหกรณ์ประเทศนั้นๆ เช่น การควบคุมทางกฎข้อบังคับและทางกฎหมาย เป็นต้น ในที่สุดทรงยืนยันว่าสหกรณ์ที่จัดขึ้นในประเทศไทยนี้ไม่ผิดพลาดอย่างใดอย่างหนึ่งเลยนอกจากงานสหกรณ์ที่ พระราชวรวงศ์เธอหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นผู้ปูพื้นฐานและทรงเป็นกำลังสำคัญในการเผยแพร่แล้ว พระองค์ท่านยังทรงมีหน้าที่สำคัญๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติอีกหลายประการ คือ

- ▶ ทรงเป็นอุปนายกหอพระสมุดแห่งชาติ
- ▶ ทรงเป็นกรรมการร่างกฎหมาย
- ▶ ทรงเป็นกรรมการสภาภาษาชาติ
- ▶ ทรงเป็นนายกสมาคมลอนเทนนิสแห่งประเทศไทย
- ▶ ทรงเป็นกรรมการรองคมนตรีสภา
- ▶ ทรงเป็นสภานายกแห่งราชบัณฑิตยสภา

พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเป็นนักหนังสือพิมพ์ นักประพันธ์ และกวีที่สำคัญพระองค์หนึ่ง ทรงใช้พระนามแฝงว่า น.ม.ส. ทรงนิพนธ์เรื่องสำคัญๆ ไว้หลายเรื่อง เช่น จดหมายจากวางหว้า พระนลคำ ฉันท์ นิทานเวตาล กนกนคร เป็นต้นในด้านชีวิตส่วนพระองค์ของพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงเชกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงพรพิมลพรรณ (วรวรรณ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงมีพระราชธิดาและพระโอรส คือ

๑. หม่อมเจ้าวิภาวดี รังสิต
๒. หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี

พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงสิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคหลอดโลหิตในสมองตัน เมื่อวันที่จันทร์ ที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ เวลา ๑๕.๓๐ น. สิริพระชนมายุได้ ๖๘ ปี ๖ เดือน ๑๓ วัน